

60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA – KAKO SE SJEĆATI 1945. GODINE

ZBORNIK RADOVA

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2006.

UDK: 616.981.45 (496.02) "17"

Izvorni naučni rad

PROCJENA RAZNIH EPIDEMIJA KUGE U BALKANSKIM I ZAPADNO-ANADOLSKIM KRAJEVIMA OSMANSKOG CARSTVA U 18. STOLJEĆU

Latif A. ARMAĞAN i Neşe ÖZDEN

University of Ankara/Turkey,

Faculty of Language-History and Geography, Department of History

Abstrakt: *Ova studija analizira epidemije kuge koja su izbile u nekim od gradova, okruga i sela zapadne Anadolije i Balkana (osobito u administrativnim jedinicama vezanim za pokrajinu Rumelija, među njima Niğbolu, Selanik/Solun, Silistre, Köstendil, Çirmen, itd) kroz primjere epidemija kuge između kraja 17. i prve polovine 18. stoljeća. Razmatrat ćemo ekonomske prilike ovih regija, kako su se one odražavale kroz zahtjeve njihovog stanovništva u pogledu poreza i odgovor Države, uz spominjanje pritisaka na demografsku strukturu koja je bila rezultat umiranja i privremenog ili trajnog migriranja u druge kadiluke i sela. Ovaj tip dokumentacije uglavnom je prikupljen u Osmanskom arhivu predsjedništva vlade (BOA) u Istanbulu.*

Ključne riječi: *kuga, zapadna Anadolija, Balkan, ekonomске prilike.*

Abstract: *This study analyzes the plague epidemics that occurred in some of the cities, districts, and villages of western Anatolia and the Balkans (particularly in the administrative units connected with the province of Rumelia, among them Niğbolu, Selanik/Thessaloniki, Silistre, Köstendil, Çirmen, etc.) by giving examples from the outbreaks of plague between the end of the 17th century and the first half of the 18th century. The economic conditions of the regions will be examined, reflected in the requests of residents regarding taxes and the State's response, together with an analysis*

of the changes in demographic structure that were a result of deaths and temporary or permanent migration to other kazas and villages. This type of documentation is chiefly drawn from the Ottoman Prime Ministerial Archives (BOA) in İstanbul.

Key words: *Plague, western Anatolia, Balkan, economic conditions.*

Osmanski izvori, koji sadrže definicije i podatke o kugi, uz spisak perioda njenog djelovanja, bili su izuzetno korisni u toku ovog istraživanja. Usto će biti korišteni radovi ranijih istraživača koji su proučavali temu kuge u kontekstu ove studije.¹

U osmanskim izvorima se koriste dva termina kada se opisuje ova pošast: *taûn* i *veba*. Termin *veba* se koristi za označavanje trenutačnog i fatalnog oblika kuge, ali je moguće korištena i u vezi s drugim zaraznim bolestima. Što se tiče *taûna*, taj naziv se izgleda koristio specifično za žljezdanu kugu.² Vremenom su se počeli koristiti i drugi nazivi za razne bolesti te je termin *veba* korišten samo za označavanje kuge. Stari izvori razlikuju ova dva termina uz sljedeće tumačenje: *taûn* je jedan tip *vebe*, dok se svaki slučaj *vebe* ne može nazivati *taûn*³.

Kuga (zarazna bolest koja kod žrtve izaziva otok pazuha i prepona te nesnosne bolove) imala je sve do sredine 18. stoljeća vidno drastičan efekat na mortalitet – ne samo tokom datog perioda, već i tokom cijelog Srednjeg vijeka - sa krupnim efektima na evropskom kontinentu općenito. Sredinom 14. stoljeća smrtonosna kuga rasirila se iz Kine u zapadnu Aziju a potom u Evropu, koseći stanovništvo u relativno kratkom vremenu.⁴

Epidemiju žljezdane kuge sredinom 14. stoljeća prenijeli su glodari – brodski pacovi – te je bolest zarazila i pobila milione ljudi u Evropi. Dok je već u Srednjem vijeku teško pogodila političku i socioekonomsku strukturu evropskih zemalja i osmanskih pokrajina, značajna epidemija kuge bitno pogoda Osmansko carstvo od početka 17. stoljeća, a njen pogubni utjecaj nije zaustavljen sve do sredine 19. stolje-

¹ Primjerice, rad Daniela Panzaca, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba* (1700–1850), (u turškom prijevodu Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Publishings, İstanbul 1997, str. 16, 32; Za simptome kuge, vidjeti članak A. Süheyl Ünver, *Türkiye'de Veba (Taûn) Tarihçesi Üzerine (O povijesti kuge u Turskoj)*, off-print, İstanbul, Ahmed İhsan Press, 1935, str 7.

² Panzac, vidjeti 1, str.15.

³ Ünver, vidjeti 1, str.3.

⁴ Panzac; vidjeti 1, str.39.

ća⁵. Ovdje treba reći i to da je epidemija kuge koja je izbila na Balkanu i u Anadoliji trajala sve do sredine 19. stoljeća, nakon čega kuga nestaje iz Osmanskog carstva.⁶ Nakon epidemije u Anadoliji 1843. te u Egiptu 1844. godine, u istočnom Sredozemlju zadugo nije došlo do izbijanja ove bolesti.⁷ Međutim, nekoliko manjih epidemija kuge u raznim dijelovima svijeta zabilježeno je čak i u 20. stoljeću. Tako je, recimo, 1935. godine ova bolest pogodila 48.000, a ubila 42.000 u svijetu; 1936. godine je 20.000 od ukupno 33.000 slučajeva završilo smrću. Od tih slučajeva, 72% se pojavilo u Indiji, a neki su zabilježeni čak i u Australiji. Što se tiče Turske, jedna epidemija kuge pogodila je Istanbul i neke druge lučke dijelove zemlje nakon 1. svjetskog rata, a neke krajeve u Sredozemlju krajem 2. svjetskog rata. Usljed mjera predostrožnosti preduzetih u lukama i pograničnim krajevima, bolest se nije raširila u unutrašnjost Turske te je posljednji put izbila 1947. godine u gradu Urfa u Akçakaleu.⁸

Turci Osmanlije su na Balkanskom poluostrvu napredovali sredinom 14. stoljeća, odmah nakon fatalne epidemije kuge koja je poharala Evropu. Nakon osvajanja Balkana u 14. stoljeću, Osmansko carstvo je podijeljeno na velike pokrajine (*ejalet*). Rumelijski *ejalet* uključivao je teritorije osmanskih pokrajina u Evropi i bio dalje podijeljen na manje administrativne jedinice zvane *sandžaci*, kao i na manje jedinice, dijelove *sandžaka* - *kadiluke* (sudske okruge) i *nahije* (male gradove). Mada je nekoliko *sandžaka* činilo jedan *ejalet*, postojao je i jedan primjer *sandžaka* zvanog *Paşa Sancağı* koji je bio pod direktnom upravom *ejaleta*.

U 18. stoljeću, osmanske teritorije su bile pogodene ne samo čestim bolestima koje su pogadale mase stanovništva (poput kuge, tuberkuloze, kolere), već su ih pridivali ratovi, hajdučija, i razni drugi simptomi političke i vojne slabosti. Od kraja 17. i tokom cijelog 18. stoljeća dešavaju se goleme promjene, kako unutarnje tako i vanjske, jer Osmansko carstvo počinje usvajati novu politiku prema Evropi i jednu novu perspektivu, koja se razlikovala od one u ranijem, klasičnom Osmanskom periodu (1300-1600) kad je Carstvo dospjelo vrhunac moći. Tad je, tokom dugih ratova

⁵ Sabri Yetkin, “İzmir’de Veba Salgını (Mayıs-Ağustos 1900)”, (*The Plague Epidemic in Izmir, May-August 1900*), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal of Contemporary Turkish Historical Studies)*, Dokuz Eylül University, tom 1(3), (İzmir 1993), str. 371. Vidjeti i M. W. Flin, “Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba”, (u turskom prijevodu Necmiye Alpay), *Tarih ve Toplum (History and Society)*, broj. 39 (mart 1987), str. 26.

⁶ Panzac, vidjeti 1, str. 1.

⁷ Panzac, vidjeti 1, str. 233-4. Godine 1842. bilježi se kraj epidemije kuge na teritorijima pod utjecajem Osmanskog carstva. (Flin, vidjeti 5, str. 30).

⁸ *Sıhhiye Mecmuası (Health Journal)*, tom XIV, broj 93, Ankara 1938, str. 318; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl (50 Years in the Health Service)*, Ankara, Ayyıldız Press, 1973, str.100-1.

u 17. stoljeću protiv najjačih evropskih sila, Evropa postala superiorna dok osmanska moć počinje slabiti.

Sa Karlovačkim mansom 1699. godine, koji je okončao gotovo 350 godina dugu osmansku ekspanziju na evropskom kontinentu, vojna nadmoć Evrope bila je vidljivo podsjetnik na to da je moćna Osmanska država započela svoj stoljetni polagani i postepeni pad. Godine 1683. Turci su napredovali sve do Beča i držali ga pod opsadom; uz pomoć drugih evropskih sila, međutim, Austrija je porazila Osmanlije i njeni armiji počinje napredovati duboko u balkanske krajeve Osmanskog carstva, čiji su stanovnici tada masovno stradavali od kuge.

Krajem 17. stoljeća, Osmansko carstvo se moralo nositi sa razornim efektima kuge, kao i sa političkom nestabilnošću, brojnim unutarnjim pobunama i vojnim nećećama. Nakon poraza od Austrougarskog carstva, Osmansko carstvo nije imalo drugog izbora do da potpiše Sporazum u Požarevcu (1718), čime su određene nove granice između Osmanskog i Austrougarskog carstva, koje će zadugo potom ostati nepromijenjene. Te nove granice su prerasle u svojevrsnu karantenu, tzv. *cordon sanitaire*, s ciljem sprečavanja širenja bolesti ili drugih neželjenih dešavanja s jedne strane na drugu stranu.

Uspostava tog *cordon sanitaire* u 18. stoljeću bila je važna, budući da, dok su česte epidemije još cijelo stoljeće pogadale mnoge dijelove Osmanskog carstva, nije bilo velike epidemije kuge duž bilo koje od sjevernih i zapadnih granica sa Poljskom.⁹

Epidemije koje su izbile početkom 18. stoljeća još jednom su pokazale da je kuga obično napadala lučke gradove, gusto naseljena područja i trgovinske puteve koji su povezivali Evropu sa Azijom, kao i siromašnije dijelove lančano povezanih gradova gdje su cvjetali nehigijenski uslovi i bijeda. Pokušamo li klasificirati – u općim kategorijama – ljude koji su bili podložniji zarazi od kuge, vidimo da su to bili manje zaštićene društvene klase; ljudi niskog prihoda čiji su životni uslovi bili daleko od zdravih. Dokumenti iz tog perioda navode prljavštinu kao jedan od glavnih uzroka kuge, te vele da su gradovi sa dobrim higijenskim uslovima manje stradali te bili na nju otporni.¹⁰ Najstarija među različitim mjerama predostrožnosti protiv ši-

⁹ Tolga Ersoy, “Bulaşıcı Hastalıklar Tarihinde ‘Türk Kimliği’ne Kısa Bir Bakış” (“A Short Glance at the “Turkish Identity” u knjizi “History of Infectious Diseases”), *Reports of the 5th Congress of Turkish Medical History*, Ankara University; GATA (Gülhane Military Academy of Medicine); Institut za tursku medicinsku povijest, Ankara, The Ankara University Press, 1998, str. 565, 567; Flin, vidjeti 5, str. 29.

¹⁰ Yetkin, vidjeti 5, str. 371, 376-7; Panzac, vidjeti 1, str.13-4, 39; Şevket Pamuk, “Kara Ölüm Orta Doğuda (The Black Death in the Middle East)”, *Tarih ve Toplum*, Issue 40 (April 1987), ►

renja kuge bila je nametanje karantena zaraženim područjima. Zbog toga su se ne samo lokalni administrativni zvaničnici, već i visoki vjerski dostojanstvenici, poput *šejh-ul-islama*, uključili u kampanju te preuzeli na sebe dužnost sprječavanja epidemije kuge koja je dovela do veoma visoke stope smrtnosti i ekonomskog haosa.¹¹

Prema osmanskim dokumentima iz periodâ 1695-1696. i 1729-1730. jedna epidemija kuge nepoznatog porijekla prvo je 1695. godine pogodila kadiluk Hotaliç u sandžaku Niğbolu na Balkanu te rezultirala smrću mnogih stanovnika. Selo koje je najviše stradalo od te epidemije bilo je Hirve, gdje je preko jedne trećine mještana pokosila smrt; dio preživjelih je napustilo selo. Oni su otišli *kadiji* (sudiji koji je presudivao prema islamskom pravu i upravljao kadilukom), te su, nakon što su mu opisali svoje teške prilike i nesposobnost da plaćaju poreze, tražili od njega da im umanje dažbine. Kada je *kadija* Hotalića, Es-seyyid İbrahim-efendi, prenio tu situaciju relevantnim vlastima, broj *avârizhana* (domaćinstva koja su imala obavezu plaćati *avâriz*, vanredni osmanski porez) pao je sa 8 na 5.¹²

Slijedeće, 1696. godine, kuga je pogodila i *kadiluk* Vodina u sandžaku Selanik (Solun) te rezultirala velikim brojem umrlih i masovnim iseljenjem. Kao rezultat zahtjeva stanovnika ovog kadiluka smanjen je porez mještanima područja najteže pogodenog kugom - sela Ortakob,¹³ Iste godine kuga se proširila na selo Lülü u kadiluku Cisr-i Ergene (Uzunköprü); većina je stanovnika umrla.¹⁴ Također je zabilježeno da je te godine mnogo ljudi pomrlo od epidemije kuge u blizini mjesta Pravadija na Balkanu¹⁵.

Kuga je izbila i 1696. godine u kadiluku Göynük u sandžaku Hüdâvendigâr (Bursa) u Anadoliji i tu su zabilježeni znatni gubici. Tako je, naprimjer, u selu Boyalica ostalo samo troje ljudi, pošto su ostali ili pomrli ili pobegli u strahu od bo-

str. 41; Ünver, vidjeti 1, str. 4.

¹¹ Primjerice, *Şeyhülislam Ebu'ssuûd Efendi* naglašava potrebu za borbom protiv kuge, objavom fetve kojom se narodu nalaže da se ne zadržava u kugom pogodenim krajevima. Ünver, vidjeti 1, str. 3-4.

¹² BOA, İbnü'l-Emin-Sîhhiye, br. 120 (H. 11 Rebî'ü'l-evvel 1107/M. 20 October 1695). Vidjeti također Ünver, 1, str. 6.

¹³ BOA, İbnü'l-Emin-Sîhhiye, br. 135 (H. Şaban 1107/M. mart 1696).

¹⁴ Zbog masovnog umiranja, ljudi su se obraćali kadiji navodeći da nemaju sredstava da plate dio poreza te je, pošto bi Cisr-i Ergene Naibi İbrahim Bey prenio njihove žalbe administrativnom središtu, došlo do smanjenja broja *avârizhana* u ovom selu. BOA, İbnü'l-Emin-Sîhhiye, br. 173 (H. 5 Zi'l-ka'de 1107/M. 6. juni 1696).

¹⁵ Ünver, vidjeti 1, str.7.

lesti. Mještani tog sela su spominjali krajnje siromaštvo i potpunu nesposobnost da plaćaju poreze te su, na način sličan prethodno opisanim slučajevima, tražili porezne olakšice. Kad je *kadija* Göynüka izvijestio nadležne, taj je zahtjev prihvaćen od strane Države.¹⁶

Godine 1697. epidemija kuge izbila je u sandžacima Aydin, Saruhan, Menteşe u zapadnoj Anadoliji, kao i Alâije (Alanya) južno od Antalije. U ovim je sandžacima, oprošteno 97 od približno 376 kuruša duga iz prethodnih godina, stoga što ih ljudi nisu bili kadri platiti.¹⁷

Iste godine je epidemija kuge pogodila *kadiluk* Keşan u regiji Edirne u Trakiji; više od polovine mještana sela Arnavudlar u ovom kadiluku izgubilo je život, a neki su bili primorani napustiti selo.¹⁸ Edirne su potom izvjesno vrijeme bilo jedno od najteže pogodenih mjesta u rumelijskom dijelu Anadolije. Velika epidemija kuge pogodila je 1698. godine kadiluke Yanbolu, Viranşehir, Mandıca (Mandiçe), Zağra-i Atik, Gölhisar, te Hamid i regiju Cisr-i Mustafa Paşa blizu Edirne te izazvala masovno umiranje.¹⁹ Epidemija je usmrtila brojne stanovnike nahije Cisr-i Mustafa Paşa u Edirnama, dok je mnogo stanovnika pobjeglo da bi preživjelo. Pošto je bolest ostavila tamošnji živalj u veoma teškim prilikama, oni su zahtijevali smanjenje regionalne *avârizhane*, te je njihovom zahtjevu dijelom bilo udovoljeno.²⁰ U regiji Edirne kuga je tokom 1698-1699. pogodila i kadiluke Edirne, İpsala, Gümülcine, Cisr-i Ergene, te Çırpan u *sandžaku* Paşa; tu je i dvogodišnja epidemija u selu Manastır-i Kebir u regiji Manastir kod Edirni. Većina mještana tog sela je podlegla tako da je selo sa 100 kuća svedeno na 40.²¹ U epidemiji kuge koja je pogodila nahije Sahra u kadiluku Gümülcine, te kadiluke İpsala, Cisr-i Ergene i Çırpan, mnogo je ljudi pomrlo; ostali su napustili sela kako bi izbjegli zarazu.²²

Između početka 1698. i februara 1699. godine epidemija kuge je pogodila četiri sela kadiluka Razlık u sandžaku Paşa; većina je stanovnika podlegla. Preživjeli su živjeli u bijedi te su im vlasti dale jamstva da će im smanjiti poreze.²³ U kadilu-

¹⁶ BOA, Cevdet-Sıhhiye, br. 1204 (H. 21 Şaban 1107/M. 26. mart 1696).

¹⁷ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 122 (H. 13 Şevval 1105/M. 5. april 1697).

¹⁸ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 136 (H. 27 Ramazan 1108/M. 19. april 1697).

¹⁹ BOA, İbnü'l-Emin, br.125 (H. 27 Ramazan 1109/M. 24. mart 1698); BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br.137 (H. Evâil-i Zi'l-ka'de 1109/ M. maj 1698); Ünver, vidjeti 1, str.7.

²⁰ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 138 (H. 25 Şaban 1110/ M. 26. februar 1699).

²¹ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 128 (H. 22 Şaban 1110/ M. 23. februar 1699).

²² BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 113 (H. 12 Safer 1111/ M. 9. avgust 1699).

²³ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 159 (H. 15 Şaban 1110/ M. 16. februar 1699).

ku Yanbolu sandžaka Silistre te kadiluku Viranşehir u sandžaku Bolu, zbog očajnih prilika u kojima su mještani živjeli, porezi su 1698. godine također bili smanjeni ili ukinuti.²⁴ Iste te godine, epidemija kuge zadesila je kadiluk Zağra-i Atik u sandžaku Paşa i dovela do umiranja i iseljavanja. Ljudi su zbog bolesti živjeli u veoma teškim uslovima; na njihov zahtjev u ovoj regiji se primjenjivao manji porez.²⁵

Početkom 1699. godine kuga je izbila u kadilucima Karadağ i Karaferye u sandžaku Selanik, kadiluku Dubnice u Köstendil (Kyustendil) sandžaku, te u kadiluku Eğribucak u sandžaku Manastir. Kuga je tu trajala sve do sredine te godine, posebno u Karadağu, u nahiji Çarşamba-i Sarıgöl u kadiluku Karaferye, te u *kasabi* (gradiću) Cuma u kadiluku Dubnice i u kadiluku Eğribucak, odnijevši brojne živote i izazivajući masovno iseljavanje.²⁶ U drugoj polovici iste godine, uslijed epidemije kuge, bilo je se slična dešavanja u sandžacima Çirmen i Selanik.²⁷

Kako se primiče 18. stoljeće, da se zapaziti naglo pogoršanje životnih i ekonomskih prilika stanovnika ove regije. Epidemija koja je pogodila kadiluk Misuri 1702. godine rezultirala je ekonomskim gubicima kao i brojnim ljudskim žrtvama. Naprimjer, količina ječma zadržanog za nabavku stoke za İstablı-i Amire u *kışlaku* (zimske vojne kasarne) u Edirnama pala je sa 3500 na 2500 *kila*²⁸. Godine 1704. epidemija kuge pogodila je kadiluk Yenipazar te selo Mürselli u kadiluku Şehirköy (Şarköy) u sandžaku Gelibolu; mnogi su tamošnji stanovnici podlegli dok su drugi izbjegli u nezaražena područja.²⁹

Godine 1705. kuga se proširila na kadiluke Gümülcine, Yenice-i Karasu, Ahiçelebi, i Çağlayık u sandžaku Paşa; veliki broj poreznih obveznika-nemuslimana (tzv. *raja*) podlegao je a neki su promijenili boravište, ponijevši sa sobom svoje dokumente o *džiziji* uzete od *džizjedara*). Tako 680 od 3000 dokumenata o džiziji nije distribuirano, uslijed smrti ili odsustva vlasnika te je ostalo u rukama nekog čovjeka zvanog Musa, džizjedara zaduženog za prikupljanje poreza. Odlučeno je da se razdjele među selima koji su spadali u navedene kadiluke³⁰.

²⁴ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 137 (H. Evâıl-i Zi'l-ka'de 1109/M. maj 1698).

²⁵ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 124 (H. 24 Cemâziye'l-âhir 1109/ M. 7. januar 1698).

²⁶ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 108 (H. 20 Zi'l-hicce 1110/M. 19. juni 1699).

²⁷ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 114 (H. 28 Rebî'ü'l-âhir 1111/M. 23. oktobar 1699).

²⁸ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 133 (H. 23 Cemâziye'l-âhir 1111/M. 14. novembar 1702).

²⁹ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 149 (H. 23 Ramazan 1115/M. 30. januar 1704); BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br.140 (H. 18 Zi'l-ka'de 1115/M. 24. mart 1704).

³⁰ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 141 (H. 15 Zi'l-ka'de 1116/M. 11. mart 1705).

Tokom 1713. godine, kuga je zadesila kadiluk Dimetoka, gdje je izazvala smrt gotovo svih stanovnika sela Kozluca; samo je osmero mještana preživjelo.³¹ Godine 1719. epidemija je pogodila regije Yenişehir, Tirnova i Bakrac, gdje su mnogi pomrli a brojni drugi osiromašili. Neki stanovnici su pobjegli u susjedne kadiluke i okruse. Ukupno 1800 dokumenata o džiziji umrlih ili izbjeglih iz zaraženih krajeva ostali su kod čovjeka po imenu Sadullah, čija je dužnost bila prikupljanje poreza u tom kraju. Naređeno je da se ti dokumenti bez odlaganja raspodijele na stanovnike Izdina, Tırhale u drugim mjestima uvezanim u *Cizye Kalem*³². Epidemija kuge koja je zadesila ostrvo Kreto 1729. godine također je uzrokovala masovno umiranje i preraspodjelu dijela dokumenata o džiziji koji su pripadali toj regiji.³³

Ovdje treba spomenuti da su uslijed masovne epidemije balkanski dijelovi Osmanskog carstva sve do najzapadnije pokrajine Carstva – Bosne – poharani u 18. stoljeću. Strah od bolesti u Bosanskom ejaletu jasno se vidi iz zapisa bosanskog hroničara iz 18. stoljeća, Mula Mustafe Bašeskije. Bašeskija spominje iznenadne smrte izazvane kugom u Bosni, navodeći mjesta i imena umrlih od kuge u Bosni i drugdje, u okviru općeg spiska umrlih za godine 1759-1796.³⁴ Pored značajne Bašeskijine hronike, informacije o broju umrlih u toj regiji te mjerama predostrožnosti u borbi protiv bolesti mogu se naći u arhivskim dokumentima te u brojnim bosanskim časopisima i novinama.³⁵

Uz brojna navedena mjesta koja su stradala od kuge, ova je bolest pogodila i grad Izmir, privredno središte i lučki grad u zapadnoj Anadoliji. Unatoč tome što zaraza nije bila velika u samom gradu, bolest je ipak ozbiljno pogodila te ostavila teške posljedice na njegov društveni život, što je, opet, dovelo do društvenih i ekonomskih promjena.

³¹ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 144 (H. 14 Muharrem 1125/M. 10. februar 1713).

³² BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 182 (H. 27 Şaban 1131/M. 15. juli 1719).

³³ BOA, İbnü'l-Emin-Sıhhiye, br. 191 (H. 10 Receb 1142/M. 29. januar 1730).

³⁴ Bašeskija bilježi da su ulice bile pune mrtvih životinja te da se uslijed bolesti narod našao u nemogućim prilikama. Godine 1762., naprimjer, prva smrt u Sarajevu desila se na Vratniku a umrli se zvao Čabrić (Kabrikogli); umro je od kuge 23. jula 1762. godine; 20 dana kasnije, Čabrićev brat također umire od kuge. Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, drugo izdanje, Sarajevo 1987, str. 52, 55. Vidjeti također kratki prijevod Riza ef. Muderizovića pod naslovom ‘Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije’ u *Nizam ul Alem*, (prijevod Safvet-beg Bašagić), Sarajevo 1919, str. 40-57.

³⁵ Vidjeti, naprimjer, članak Rudolfa Zaplate pod naslovom ‘Velika kuga u Sarajevu 1862. godine’ u časopisu *Jugoslavenski list* od 13.1. 1933.

Bolest je imala negativan utjecaj na ekonomski i komercijalni život Izmira. Tokom epidemije broj brodova koji su pristajali u luku, baš kao i uvoz i izvoz, u znatnom su padu.³⁶ Kao rezultat kuge, grad je doživio glad, rast životnih troškova, pojавu crne berze, što je sve izuzetno otežavalo život njegovih stanovnika. Trgovci su najviše stradali od epidemije. Zbog nametanja karantene – čija je svrha bila da se ljudi zaštite od bolesti a bolest sama stavi pod kontrolu - oni nisu mogli obavljati svoje uobičajene trgovske aktivnosti te su u nekim periodima postajali nelikvidni. Stoga su trgovci počeli kriti da je izbila kuga; katkad bi tvrdili i da bolest nema razmjere epidemije, te da stoga nema potrebe za karantenom.³⁷ Drugim riječima, kako spominje i Panzac, kako je u Osmanskom carstvu imao status važnog industrijskog i komercijalnog centra, lučki grad Izmir je bio veoma dobro mjesto za praćenje širenja kuge. Bez obzira na to koji je dio Anadolije bio pogoden, kuga je neizbjegno stizala i do luke Izmir³⁸. U periodu od 1707. do 1800. godine grad su pogodile 54 epidemije kuge različitog intenziteta; među njima je bilo osam ozbiljnih (1709, 1728, 1735, 1741, 1759, 1762, 1771. i 1788) te pet izuzetno teških epidemija (1740, 1758, 1760, 1765. i 1784)³⁹. U prvoj polovici 18. stoljeća, u Izmiru je bilo oko 100.000 stanovnika; uslijed epidemija kuge, 1709. godine podleglo je 10.000 ljudi a tokom 1724. još 12.000.⁴⁰ Epidemije kuge krajem 18. stoljeća (1791, 1792. i 1793) dovele su do toga da se zbog nedovoljnog broja bolnica na kopnu zaraženi liječe na brodovima u luci. Kuga je i dalje pogubne utjecala na Izmir u prvoj polovici 19. stoljeća a počela se povlačiti tek nakon epidemija 1826. i 1835. godine, koje su odnijele 5000 života.⁴¹

Zaključak

Pogubna epidemija kuge koja je izbila u Osmanskom carstvu početkom 17. stoljeća okončana je tek sredinom 19. stoljeća. Ova bolest je imala ne samo katastrofalne posljedice na mortalitet, već je njome izazvano pomjeranje stanovništva utjecala

³⁶ Za podatke o carinarnicama luke İzmir, vidjeti Mübahat S. Küttikoğlu, “Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümruklerinin Rolü”, *İzmir Tarihinden Kesitler (A Cross-section of the History of İzmir)*, İzmir Municipality Publishings, İzmir 2000, str. 298-9, 301-12.

³⁷ Za daljnje informacije vidjeti Yetkin, 5, str. 374-5, 377-82, 384. Bilo je i povremenih pokušaja da se uspostave karantene prije no što je to zapravo bilo bezbjedno učiniti.

³⁸ Panzac, vidjeti 1, str. 77,79.

³⁹ Yetkin, vidjeti 5, str. 371; Panzac, vidjeti 1, str. 14-5.

⁴⁰ Panzac, vidjeti 1, str. 183.

⁴¹ Yetkin, vidjeti 5, str. 371-2.

lo na privredu, izazivajući хаос u proizvodnji, zaposlenju i uslovima rada. U pogledu njenog ekonomskog efekta na osmansko društvo, epidemija kuge je utjecala na odnos između čovjekovog statusa i prihoda, te time izazivala krize u trgovini i porenskom sistemu. Poljoprivreda i stočarstvo se nisu mogli održati na odgovarajući način, posebno u ruralnim krajevima. Građani su zapadali u siromaštvo te tražili pomoć Države.

Ova studija ne pokušava obuhvatiti ni potpunu povijest katastrofalnih efekata epidemije kuge na cijelom osmanskom teritoriju, niti društveno-ekonomsku politiku, zdravstvene službe, ili mjere predostrožnosti vezane za liječenje te bolesti. Ona se ne bavi ni jednim od mogućih rezultata epidemije – visok mortalitet u Evropi nakon Srednjeg vijeka - pri čemu, zanemare li se nesretne pojedinosti ljudskih gubitaka, boli i društvenih nemira, ekonomski posljedice takvih katastrofa mogu također – ironično - dovesti i do ekonomskog rasta. Izuzimajući sve navedeno, ova studija ima za cilj tek da pruži informacije, uz relevantne primjere, o epidemijama kuge koje su pogodile osmanski živalj i poharale osmanski teritorij, kao i finansijske teškoće zajedničke i za ljude i za Državu u tim teškim prilikama.

Može se reći da je epidemija kuge imala brojne negativne efekte, kako na demografske, tako i na društveno-ekonomске prilike Osmanskog carstva. Arhivski dokumenti pružaju ograničene statističke informacije o uobičajenom mortalitetu u gradovima i selima, ali ima i poneki podatak o broju umrlih od epidemije kuge. U ovoj studiji, informacije o broju umrlih temelje se na dokumentima iz tog perioda. Pošto je mortalitet bio visok, možemo pratiti značajne populacijske promjene u raznim naseljima. Drugi rezultat su bile privremene ili trajne migracije s ciljem izbjegavanja zaraze; ljudi su bježali iz zaraženih krajeva te selili u nepogodene kadiluke i sela. Ovaj fenomen susrećemo dosta često u periodu kojeg opisujemo.

Štaviše, uslijed pada poljoprivredne proizvodnje i trgovine, negativan razvoj događaja, poput opće nestasice hrane, rasta životnih troškova, nastanka crne berze, te nezaposlenosti doveli su ljude do samog ruba egzistencije i izazvali strašne nevolje stanovnicima, posebno pripadnicima niže i srednje klase.

Kuga je imala i demografske i ekonomski efekte na osmansko društvo. Uz mnoge uzastopne, sporadične epidemije, ili one koji su se dešavale istodobno, pogubne epidemije kuge su uništile neke osmanske gradove i sela, izazvale masovno umiranje; to je rezultiralo značajnim promjenama društveno-ekonomski strukture Carstva. Iz tog se razloga kuga može navesti kao važan faktor promjene broja stanovnika.⁴² Usto, kuga je bila razlog privremenih ili trajnih migracija. Kad god bi neko mjesto bilo zaraženo kugom, njegovi su se stanovnici – bilo grupno ili pojedinačno - mora-

⁴² Vidjeti, primjerice, Panzac, 1, str. 37-8.

li seliti u druga mjesta kako bi se zaštitili od bolesti. Periodično, ta su dešavanja utrila put građanskim bunama i neredima.⁴³

U pogledu ekonomskog utjecaja na društvo, navedene migracije su, zajedno sa visokim mortalitetom, izazivale nerede, zbrku i probleme koji će na kraju rezultirati krizom u trgovini. Ono što se zapaža u različitim područjima stradalim od epidemija kuge općenito je međusobno slično.⁴⁴ Kad bi epidemija kuge pogodila sektor trgovine, to je negativno utjecalo na privredni život grada ili sela, te bi - uslijed umiranja ili migracija - izazvalo хаос u zapošljavanju i radu. U ruralnim krajevima, poljoprivredu i uzgoj stoke nisu se mogli na odgovarajući način održavati. Shodno tome, rasle su cijene nekih roba – posebice nekih osnovnih prehrambenih proizvoda i najnužnijih roba. Visoke cijene i djelovanje crne berze imali su utjecaja ne samo na pojedince, ili čak na cijele zajednice, već su negativno utjecale na državnu ekonomiju koja je rezultirala promijenjenim odnosom između statusa osobe i njenog prihoda.⁴⁵

Uslijed epidemije kuge ljudi su živjeli u veoma teškim prilikama te su zahtijevali ili smanjenje ili potpuno oslobođanje od plaćanja poreza, ili pomoći Države. Ljudi su doživjeli da im se smanje razne dažbine: *avâriz i bedel-i niüzüil evlâd-i fatihan bedeliyyesi, sürsat i beldâr bedeli, džizju, celeb-keşan ağnâmi* i ostale. Zahtjevi za smanjenjem poreza su se prvo podnosiли *Meclis-i Şer'* (Sudu za kanonsko pravo) da bi ih potom Sud proslijedivao kadiji. Kadija bi ispitao situaciju i sročio *arz* te ga uputio odgovarajućoj državnoj službi da bi potom postupio po državnom nalogu. Država je u ovim slučajevima provodila potrebne istrage i provjere: na osnovu tih nalaza bivalo je potvrđeno ili odbijeno potpuno ili djelomično oslobođanje od obaveze plaćanja poreza.

Mada to ne potpada pod parametre ovog rada, može se spomenuti da su se epidemije kuge dešavale u širem Osmanskom carstvu tokom cijelog 18. stoljeća. Tako je, recimo, u drugoj polovici 18. stoljeća (1778. godine) kuga pogodila prijestolnicu Istanbul; tokom 1779–1783. ova se pošast nastavila širiti u osmanski teritorij Rume-

⁴³ Feda Şamil Arik, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları (Plague Epidemics in Anatolia in the Era of the Seljuk Turks)", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi (Journal of the Faculty of Language-History and Geography, University of Ankara)*, 1990-1991, XV/26 (Ankara 1991), str. 33.

⁴⁴ Panzac, vidjeti 1, str. 37.

⁴⁵ Arik, vidjeti 43, str. 33; Michael W. Dols, "Veba Sirasında Şehirli Halkın Tavrı (Reaction of People in Cities on Plague) (Reakcija gradskog življa na kugu)", [prijevod stranica 236 i 254 VI poglavља Dolsove knjige pod naslovom *The Black Death in the Middle East (Crna smrt na Bliskom Istoku)*. (Princeton 1977)], u turskom prijevodu Ümit Hassan, *Tarih ve Toplum*, broj 40 (aprili 1987), str. 47.

lije; između 1784. i 1787. cijelo je Carstvo osjetilo njene efekte.⁴⁶ Tokom 19. stoljeća (1830), Osmansko carstvo se počinje boriti protiv kuge korištenjem evropskih tehnička i metoda u sklopu evropskih reformi koje su se u drugim područjima života provodile u periodima *Tanzimata* (1839-1856) i *Islahata* (1856-1876). Poslije 1840, bolest koja je stoljećima na Zapadu bila poznata kao “crna smrt” nije se više javljala na osmanskom teritoriju. Unatoč povremenom izbijanju kuge, u godinama što su uslijedile nije bilo istinski ozbiljne epidemije; druge bolesti, poput tuberkuloze i kolere, postaju pitanja od primarnog značaja u povijesti ljudske civilizacije.■

⁴⁶ Za informacije o procesu širenja kuge iz Istambula na cijelu teritoriju Osmanskog carstva tokom 1778. godine, vidjeti Panzac, 1, str. 21-36.

AN EVALUATION OF VARIOUS OUTBREAKS OF PLAGUE IN THE BALKANIC ANDWESTERN ANATOLIAN PARTS OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 18TH CENTURY

Latif A. ARMAĞAN i Neşe ÖZDEN

Summary

The deadly plague epidemics which appeared in the Ottoman Empire at the beginning of the 17th century came to an end only in the middle of the 19th century. This disease not only had a catastrophic effect on human mortality rates, but the associated population migration affected the economy, creating chaos in production, employment and work. With regard to their economic impact on Ottoman society, plague epidemics affected the relationship between a person's status and income, and thus created crises in trade and the tax system. Agriculture and the raising of livestock could not be adequately maintained, especially in rural areas. Citizens found themselves living in poverty, and therefore requested assistance from the State.

This study touches on several examples from among the various outbreaks of the plague epidemics that occurred in some of the cities, districts, and villages of western Anatolia and the Balkans, particularly in the *sancaks*, *kazas* and villages within the *Eyalet* of Rumelia. It indicates the circumstances as reflected by the requests of the residents of these areas regarding taxes and the State's response, together with a mention of the pressures on the demographic structure resulting from deaths and temporary or permanent migration to other regions between the end of the 17th century and the end of the 18th century.

The study is based primarily on documents from the Ottoman Prime Ministerial Archives in İstanbul (BOA). This data contains lists from the periods of plague, as well as definitions of the plague itself - which take two different forms, i.e. 'veba' (designating an instant and fatal form of plague) and 'taûn' (used exclusively for bubonic plague). ◻

Pejo Čošković

CRKVA BOSANSKA U XV. STOLJEĆU

istorijske monografije